

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

סימון הופקינס

עברית ויידיש

רקע

לפני כאלף שנה, כאשר היגרו היהודים לאזורים שהם גרמניה של היום, אימצו להם את הדיבור הגרמני המקומי לשפת אמם. תחילה לא נבדל, כנראה, הדיבור הגרמני שבפי היהודים מזה שבפי שכניהם שמהם למדו, אך במרוצת הזמן התחיל הדיבור היהודי לפתח לעצמו קווים עצמאיים, ששיקפו את מצבם החברתי המיוחד של היהודים בתוך העולם הנוצרי. מגרמניה נדדו היהודים מזרחה, לפולין ולרוסיה, ובפיהם שפתם הגרמנית, והוסיפו עליה את השפות הסלאביות (פולנית, רוסית וכו'), שלמדו בסביבתם החדשה. התוצאה הלשונית של התהליכים האלה הייתה התהוות שפה חדשה: יידיש. ליידיש (שפירושה המילולי אינו אלא "יהודית") שלושה מרכיבים עיקריים: (א) בסיס ומבנה דקדוקי גרמני; (ב) יסודות סלאביים רבים, בייחוד באוצר המלים, אך גם בדקדוק; (ג) מרכיב עברי-ארמי ("לשון קודש"), שיש בו מן המשותף לכל השפות היהודיות. השפה הזאת הייתה שפת האם של יהודי אשכנז כמעט אלף שנה, אבל היום סר צלה מעליה: רוב דובריה נספו בשואה, ושארית הפלטה עברה במידה רבה לשפות אחרות (למשל לעברית בישראל, לאנגלית בארה"ב). היידיש מוסיפה להתקיים בעיקר בפי זקנים ובקרב היהדות החרדית, שאצלה היא משמשת מתוך עיקרון אי־אולוגי. ביידיש נכתבה ספרות חילונית רבה וחשובה.

עברית ביידיש

מכיוון שהיידיש והעברית חיו חיי צוותא תקופה ארוכה כל כך, טבעי הוא, שהעברית האשכנזית תישא על פניה סימני השפעה של היידיש. אכן, היידיש הטביעה את חותמה על העברית בדרכים רבות. כמה מן ההשפעות האלה נזכיר בהמשך, בעיקר השפעות על העברית המדוברת היום בארץ. אבל נתחיל ביסודות העבריים שבתוך היידיש עצמה – יסודות חיוניים ביותר. חשוב להדגיש, שהיסודות האלה אינם לקוחים סתם מתוך המקורות

ונטועים כצורתם בתוך היידיש. יש שהם מופיעים בידיש בלבוש שאינו אפשרי או אינו מקובל בעברית. למשל, הוספת תחיליות וסופיות למלים ולשורשים עבריים כדי ליצור פעלים: **חלשן** "להתעלף", **מעלה גירן** "להעלות גרה", **פסלען** "לפסול", **פאר-משפטן** "לדון, לשפוט", **פאר-דאגה-ט** "מודאג", או שמות עצם ושמות תואר: **בעל גאוה-ניק** "גאוותן", **מרה שחור-דיק** "בעל מרה שחורה". מלים עבריות מקבלות משמעויות נוספות או שונות, או משמשות במשמעויות שהן נדירות בעברית: **שכן** אינו רק "שכן" אלא גם "דייר", **עולם** "קהל, ציבור", **תפיסה** "בית סוהר", **דבר אחר** "חזיר", **עזות פנים** "בן אדם חצוף", **עדות** "עד". חלקי מובאות מן המקורות יכולים לקבל משמעות חדשה, המושפעת מהקשרן במקור: **ליהודים** "שמחה וששון" (על פי אסתר ה, טז), **המוציא** "לחם", **מאכן** ו**יבֶרַח** "לברוח" (על פי בראשית לא, כא; הושע יב, יג), **מאכן א וַיִּצְעְקוּ** "להקים צעקה" (על פי, למשל, שמות יד, י). סיומת הרבים **-ים** נמצאת גם במלים לועזיות: **דאקטוירים** "רופאים", **פאקטוירים** "סוכנים", וגם במלים עבריות בלי להתחשב בצורות הרבים בעברית: **שבתים**, **טעותים**, **טליתים**, **יוס-טובים**. במקרים כאלה ברור שלא מדובר במלים עבריות טהורות אלא ביסודות עבריים שהפכו בפי דוברי היידיש למהות חדשה, שהיא יידיש ולא עברית. כך גם בצירופים כגון **ישיבה בחור**, **בת מלכה** (בעברית: בת מלך), **חתן כלה**, **חתונה מתנה**, **חברה קדישא**.

יידיש בעברית החדשה

לתחיית הדיבור העברי בסוף המאה שעברה קדמה תחייה ספרותית חשובה בתקופת ההשכלה, ומשתתפיה העיקריים היו יהודים אשכנזים דוברי יידיש במזרח אירופה. אם נזכור שרוב הדמויות החשובות בתחיית הדיבור העברי – בן-יהודה עצמו, חבריו בוועד הלשון וגלי החלוצים ממזרח אירופה – היו דוברי יידיש, נבין על נקלה עד כמה צפוי שיימצאו השפעות של יידיש על העברית החדשה. למרות ניסיונותיהם של האנשים האלה להשתחרר משפת הגלות, לא הצליחו להימלט מרקעם הלשוני, משפת אמם. מכאן השפעתה החזקה של היידיש על העברית החדשה במבטא, בצורות, בתחביר, באוצר המלים ובמטבעות לשון למיניהם. כבר ראינו כיצד תרמה

העברית מאוצרותיה ליידיש; נראה עתה מהי תרומתה של היידיש לעיצוב העברית החדשה.

מבטא

אנו שומעים לעתים קרובות, שמבטא העברית החדשה מבוסס על המבטא הספרדי. זה נכון רק לגבי התנועות; בהיגוי העיצורים היידיש היא המשפיעה העיקרית. זה מסביר למה במבטא הישראלי הרגיל $א = ע$ (ולפעמים שתיהן נעלמות לחלוטין), $\bar{ב} = ו$, $ח = \bar{ב}$, $\bar{ט} = ת$, $פ = ק$, למה $צ$ נהגית כ- ts , ל- $ר$ יש לה היגוי ענבלי, ו- $ל$ יש נטייה להיעלם. נוסף על כך אבד הדגש החזק. היום, בגלל היידיש, אין אנו מבחינים, למשל, בין **בִּטְחָה** לבין **בִּתָּךְ** או בין **כֶּתֶה** לבין **קָטַע**. כיום אין הבחנה במבטא בין **פְּרֻעָתִי**, **קְרָאָתִי** ו**קְרֻעָתִי**, ורק אצל מקפידים שומעים הבדל בין **פְּנִיעָה** לבין **קְנִיעָה**. אלמלא הכתיב השמרני של העברית היינו יכולים היום לכתוב מלה כמו **עֲקֻבוֹתָיו** בצורת **אֲקוּטָב** בלי להפסיד מאומה במבטא.

השפעה חשובה ביותר נמצא בתחום ההטעמה. היידיש היא שפה מלעילית, ובפי יהודי אשכנז הייתה העברית במידה רבה לשפה מלעילית גם היא. משקל השירים הראשונים של ח"נ ביאליק נקבע על פי ההברה האשכנזית ורק כך אפשר לקרוא אותם; רק לימים החליט המשורר לכתוב בהברה הספרדית המלרעית הנוהגת היום. בעברית שלנו ההטעמה המלעילית מאפיינת שמות פרטיים, בניגוד לשמות עצם רגילים הנהגים מלרע. אם נהגה, למשל, את המלים הבאות פעם מלעיל ופעם מלרע מיד תשתנה משמעותן: **שושנה**, **חיים**, **דבורה**, **שרה**, **יפה**, **רחובות**, **ראשון לציון**. לפעמים ההטעמה המלעילית מלווה בשינויים אחרים המעידים ברורות שמקורה ביידיש. בתכנית הטלוויזיה "רחוב סומסום" הגברת "יונה" מופיעה בהגייה שהיא חצי יידיש חצי עברית: Yóna, ואילו חברה "מוישה" שומר על הגיית שמו ביידיש ונקרא Móyshe – לא Móshe ולא Moshé. גם במקרים אחרים אנו מוצאים ניגוד בין מבטא מלעיל (לפי היידיש) לבין מלרע (לפי העברית): יש הבדל גדול מאוד בין **חֶבְרָה** לבין **חֲבֵרָה**, בין **בְּהִימָה** לבין **בְּהֵמָה**. אפילו בתחום השמות הפרטיים יש הבדלי הטעמה חשובים: אליהו הנביא עלה על הר **הכרמֶל**, אבל אנשי תל-אביב קונים בשוק **הכֶרמֶל**; היום מדברים הרבה על **יהודה** ושומרון, אך בירושלים קונים ירקות רק במחנה

יְהוּדָה; גיבור חג החנוכה שמו יהודה המכבי, מבטא שאינו מקובל אם מדברים על "מכבי תל-אביב".

צורות

בצורות השמניות של העברית החדשה אין השפעת היידיש חזקה במיוחד. יש להזכיר מספר סופיות כסופיות ההקטנה – צ'יק ו-לָה: קטנצ'יק, נפוליונצ'יק, אַבְּאֶלָה, אַמְּאֶלָה, וסיומת הייחוס או השייכות – ניק ואולי גם –יסט: ליפודניק, שלב בי"תניק, קיבוצניק, גריסט, מא"גיסט, טרמפיסט. שים לב ש-ניק שומרת על צורתה המקורית שביידיש רק במין זכר; ה-נודניק ממין נקבה כבר פשטה את לבושה המקורי, נודניצע, ומופיעה היום בסיומת עברית: נודניקית.

בתחום צורות הפועל השפיעה היידיש יותר, והביאה לידי התפתחויות חשובות בשימוש בנייני הפועל. חיים בלנק המנוח [H. Blanc, "Some Yiddish Influences in Israeli Hebrew", *The Field of Yiddish, Second Collection*, ed. U. Weinreich (The Hague, 1965) pp. 190–201] הראה, שיש בעברית החדשה כמה פעלים עומדים המשמשים בבניין קל כדי לציין פעולה כללית, ובבניין נפעל או התפעל לציין את התחלתה של אותה פעולה. בין דוגמאותיו:

קל – פעולה כללית	נפעל/התפעל – התחלת הפעולה
שכב	נשכב
זכר	נזכר
עמד	נעמד
ישב	התיישב
שתק	השתתק
אהב	התאהב

השימוש בנפעל לציון תחילת הפעולה ברור במיוחד כאשר שני שורשים שונים משמשים במערכת הזאת: ישן לעומת נרדס, פחד לעומת נבהל, ובולטת מאוד משמעות ההתפעל אם נשווה היה נשוי עם התחתן. דוגמאות אלו אינן אלא חלק מתהליך מקיף שדרכו נכנסו, בהשפעת היידיש, כמה חידושים לתוך מערכת הפועל של העברית החדשה.

תחביר

בתחום התחביר יש לציין שהמבנה לראות לא ראיתי אותו אבל דיברתי אתו בטלפון נכנס לעברית בעקבות מבנים דומים ביידיש, שבה השימוש בצורת המקור בראש משפט ייחוד רווח ביותר. נכון הוא שבמקורות ניתן למצוא תופעות דומות, אך התכיפות של משפטים מעין אלו בעברית המדוברת משקפת השפעת היידיש ולא דווקא בקיאות במקורות העבריים.

אוצר מלים

אשר לאוצר המלים, חדרו לעברית הישראלית הרבה יסודות הלקוחים ישירות מהיידיש, והם נשמעים לא רק בפיהם של אשכנזים אלא גם בפי עדות המזרח. כל ישראלי יודע, למשל, מה פירוש: חֶבְרָה, חֶבְרָה-מן (וצורת הנקבה עם סיומת עברית: חֶבְרָה-מנית), נו, שא שא, שפיץ, בְּרוֹד, קוֹנְצִים, שוונג, תכלית (כתוב לפעמים טְכְלֵס), צאצקה, ציצים, שמוֹנְצֵס, ג'וקים, פופיק, פּלֶבוֹיִנִיק ופִיצ'פֶקס. מלים כאלו הן חלק בלתי נפרד של העברית החדשה, לפחות בעל־פה אם לא בכתב. בדומה לכך, אפשר לשמוע בקרב הציבור הישראלי את שמותיהם המקוריים של כמה מאכלים, כגון בייגלה, לוקשן, בלינצ'ס, טורט, לֶטְקֶס, קֶרְפֶּלד, ופריטים של הלבוש המסורתי דוגמת יֶרְמוֹלֶקָה, גֶטְסֶס, קֶפּוֹטָה, שְטֶרִיימֶל.

לפעמים מלה ביידיש מספקת שורש שנגזר ממנו פועל עברי חדש, כדרכו של ביאליק בבית שירו המפורסם "בעיר ההרגה": "...וכאשר שנוורתם תשנווררו". הנה דוגמאות אחדות: נודניק < לנדנד, נודזשען/נודיען < לנגס, שפריץ < להשפריץ, שוויצער < להשוויץ, קאַטער < לקטר, גליטשן זיך < להתגלץ' (בצורה מתאימה יותר לעברית: להתגלש), פֶאַרגינען < לפרגן.

מטבעות לשון

מכל מה שהראינו עד כה עולה כי חזקה היא ההשפעה של היידיש על העברית הישראלית המדוברת. בלי שאנו מודעים לכך, לשוננו שופעת וגדושה ביטויים, ניבים, צירופים ופתגמים שיש לזקוף אותם להשפעת היידיש. להלן רשימה קצרה בלי סדר ובלי פירוש, והמבין יבין מאין נלקחו הדברים: כזה מין דבר, בלי טובות, אין מה להגיד, מה נשמע?, תשתוק כבר!, לא הלך לו, מה שלא יהיה, לא הצליח לי, אתה לבד אמרת לי את זה, תהיה

בן אדם! לא מתחשק לי, היא עשתה לו את המוות, אני מת עליו, אבל אני כן הייתי שם, לך תדעו, יש לך טעות, התחנף אל המורה, לצפצף על מישהו, רק זה חסר לי, אני לא מחזיק ממנו, עוד הפעם, מה אתך?, ליל שישי, בת דודה (לפי דגם בת מלכה), נעשה לי חושך בעיניים, עשה לי חור בראש, כל הסנדלרים יחפים, זהו זה, לבלוע מטאטא, התפוח לא נופל רחוק מהעץ, לדבר אל הקיר, הדג מסריח מהראש, ועוד ועוד ועוד.

במקרים מסוימים קשה לקבוע בוודאות שהידיש ולא שפה אחרת היא שהשפיעה על העברית. למשל, הפתגם הדג מסריח מהראש נמצא לא רק בידיש אלא אף בשפות אחרות, כגון בטורקית, ואין אנו בטוחים שהידיש היא המקור הראשוני של השימוש בעברית. גם אם אין לראות בידיש את המקור הראשוני של כל אחת ואחת מהדוגמאות שהובאו לעיל, הרי יש לראות בה לפחות בעלת השפעה מסייעת.

סיכום

ראינו כיצד היידיש והעברית, שחיו כאלף שנה זו בצד זו, השפיעו זו על זו. העברית סיפקה לידיש רובד לשוני חשוב מאוד, המבדיל אותה מכל השפות הגרמניות האחרות. לעומת זאת גמלה היידיש לעברית ותרמה הרבה מאוד להתפתחותה החדשה, במיוחד לשפה המדוברת. יש מדקדקים המצטערים על השפעה זו ("כל השרצים הללו שורצים בלשון הדיבור ומנוולים אותה"), אבל את העובדות עצמן אין להכחיש: לולא הרקע הלשוני האשכנזי של מחיי השפה לפני כמאה שנה, שרובם היו דוברי יידיש, הייתה העברית שלנו היום נשמעת ונראית שפה שונה מאוד. אבל היום כוכבה של היידיש דועך, גם בגלות וגם בישראל, וכוחה תש. אפשר לשער שתקופת השפעתה כבר מגיעה לקצה, ואין לצפות שהשפעה זו תתחזק בעתיד.